

Valgamaa Karula kiriku kiviraiendid

Marge Konsa ja Tõnno Jonuks

**2010
Tartu**

Sisukord

Sissejuhatus	4
Karula kiriku ajaloost	5
Karula kiriku kiviraiendite kirjeldus	7
Inimfiguurid	7
Ristimärgid	9
Nurgakivi	10
Kiviraiendi “Karula kiriku paarike” stilistiline analüüs ja päritolu	12
Muinasaegne kaljukunst Põhjas	13
Inimkujutised Põhjala kaljujoonistel	14
Karula inimfiguuride kompositsioon, temaatika ja stiil	15
Kontekstuaalne analüüs	18
Kokkuvõte	20
Kasutatud allikad ja kirjandus	21
Lisa	
DVD-l olevate fotode nimekiri	
DVD fotodega	

Sissejuhatus

2006. aasta mais avastas Karula kirikuõpetaja Enno Tanilas varemetes seisva Karula Püha Maarja kiriku kooriseinast “kaljujoonise” (vt tiitelleht) ning teatas sellest oma õpetajale Tartu Ülikooli võrdleva usuteaduse professor Tarmo Kulmarile. Raiendit uurisid petroglüüfide asjatundjad Enn Ernits ja Väino Poikalainen, kes omakorda andsid sellest teada Muinsuskaitseameti peainspektor Ants Krautile. Info nn Karula kiriku paarikesest – profiilis meest ja rasedat naist kujutavast “Eesti arvatavalt esimesest kaljuraiendist” jõudis A. Kraudi kaudu meieni sama aasta novembris (vt ka Kraut 2007, 31). Muinsuskaitseamet palus meil esitada oma hinnang kiviraiendile ning 29. novembril 2006. a käisime seda üle vaatamas¹. Joonisega seotud detailide täpsustamiseks sõitsime² 21. aprillil 2007. a uuesti Lüllemäele. Mõlemal korral kohtusime Enno Tanilasega, kes lahkelt tutvustas kirikut, jagas infot kiviraiendi kohta ning ühtlasi juhtis meie tähelepanu kiriku seintes olevatele ristimärkidega kividele.

Hiljem, 2007. a detsembris selgus, et kiviraiendit oli juba 2004. aastal märganud Pikne Kama Karula rahvuspargi Madsa talust. Pikne, tookord koolipoiss, praegu arheoloogiatudeng, leidis kiviraiendi 22. aug 2004. a toimunud maalilaaagri ajal kirikut joonistades. Oma tähelepanekust andis ta teada tuttavale arheoloogile Gurly Vedrule, kelle kaevamistel oli Pikne aastaid osalenud.

Karula kirikut käsitlevates kirjalikes allikates puuduvad andmed raienditest kiriku välisseinte kividel. 1971. aastal tehti Karula kiriku arhitektuuriline ülevaatus. Kiriku varemeid mõõdistas ja kirjeldas Kaur Alttoa (1995, 130), eksperdid (sh Villem Raam, Kalvi Aluve, Udo Tiirmaa) on kirikut inspekteerinud ning teinud ettepanekud konserveerimiseks (Buldas 1971). Muistise kohta on koostatud arhitektuurimälestise pass nr 532 ning 1973. aastal on väljastatud kaitsekohustis nr 538. Uus kaitsekohustise teatis on väljastatud 2006. aastal. Ka neis allikates ei ole kiviraiendeid mainitud.

---

¹ Meiega olid kaasas prof Valter Lang ja arheoloog Kristiina Johanson Tartu Ülikoolis ning arheoloog Anna Wickholm Helsingi Ülikoolist.

² Seekord oli meiega kaasas arheoloog Mari Lõhmus.

Karula kiriku ajaloost

Varaseim kirjalik teade, mida seostatakse Karula kirikuga pärineb aastast 1392, mil paavst Bonifacius IX tegi korralduse määrata preester Fredericus Cagheneri Tartu piiskopkonna *Carwele* kihelkonnakirikusse, kus varem töötanud Martinus Schaak oli ära surnud (Kenkman 1932, 366).

Kas algsest kirikuhoonest on midagi ka tänapäevani säilinud, ei ole võimalik öelda, sest kirikus ega selle ümber ei ole arheoloogilisi kaevamisi tehtud. Praeguseni säilinud varemetes hoone on arhitektuuriliselt lihtsa kolmelöövilise kodakiriku tüüpi (joonis 1). Seinad on laotud peamiselt maakividest ning olid algselt kaetud õhukese määrdetõrviga. Seinapinda elavdasid puhta vuugiga laotud tellisurgad (Altoa 1995, 130; 1999, 126). Kunstiajaloolane Kaur Altoa (1999, 126) on võrrelnud Karula kiriku arhitektuurilisi elemente teiste sarnaste sakraalhitistega ning määratleb nende alusel praegu varemetes seisva hoone algseks ehitamisajaks 15. saj teise poole.³

Liivi sõjas (1558–1583) Karula kirik väga ei kannatanud. 1582. aastal, so vahetult pärast võimuvahetust Liivimaal, tehti esimene Poola maade revisjon, mille protokollis "Tartu staarostkonna inventar"⁴ on märgitud, et Karula kirik on kaunis heas korras (*leidlich gut*). Seevastu suure sõjatee äärde jäänud Sangaste kirik sai tugevalt kannatada ning selle alad liideti Karulaga üheks tulundusringkonnaks (Kenkman 1932, 156). Järgnenud Poola-Rootsi sõda (1600-1629) aga Karula kirikut ei säästnud. Viimane katoliku kirikuvisitatsioon 1613. aastast kirjeldab Karula kiriku halba olukorda: kiriku katus on täiesti sisse langenud, kirik ise on ümberringi võssa kasvanud ja tal pole preestrit (Bunge 1842, 31; Kenkman 1932, 369). Kiriku taastamine Rootsi ajal oli väga vaevaline. Esialgu oli luterlik kirikuõpetaja ainult Sangastes ning Karula ühendati tema piirkonnaga. Karula kirikust taastati altariruum (1651), ülejäänud kirik seisis peaaegu 17. sajandi lõpuni kas siis täielikult või osaliselt varemeis (Kenkman 1932, 389). Vahepeal puhkenud Vene-Rootsi sõda (1656-1661) puudutas ka Karulat – 1657. aasta kohta käib teade, et venelased on kasutanud kirikut hobusetallina. Kiriku taastamistöödega jõuti ilmselt valmis 1700 aastaks, kuid siis algas Põhjasõda (1700-1721). Sõjaegne põleng (1702) jättis tervest kirikust alles vaid neli seina kuni suurte taastamistöödeni 1720. aastatel (Merila-Lattik 2005, 80). Vahepealsed korrashoidu tagavad remondid (katuse uuendamine, krohvimised, valgendamised, puitsisustuse uuendamine jne) päädivad suurte ümberehitustega 1835.–1836. aastal. Nende rekonstrueerimistööde käigus ehitati uued puitlaed, eraldati kooriruumi idaosa vaheseinaga ning sinna kujundati eeskojaga käärkamber. Sellega seoses müüriti kinni koori idaseinas olev aken, seinarauiuti käärkambri tarbeks uks, milleni viis väljapoole ehitatud kivitrepp. Portaamid ja aknad said uue, neogooti

³ Altoa arvestas nii põhiplaani, löövide proportsioone kui ka müüri lae sarnasust teadaolevate 15. saj kirikutega. Kaalukeeleks kiriku ehitusaja määramisel oli lääneportaali ümarkaarne vorm ja lääneseina ilmestav väike viilutorn.

⁴ Revisjoni materjalide saksakeelne tõlge "Inventar der Starostei Dorpat im Jahre 1582" asub KM EKLA ÕES MA 163.

kujunduse, millega kõrvuti on kasutatud ka klassitsistlikke stiilelemente. Samuti on 19. sajandil rajatud kiriku lõunaportaal, kuigi sellest ida pool on jälgitav vertikaalne vuuk, mis annab aluse oletuseks, et kirikul on ka keskajal olnud lõunaportaal (Altoa 1995, 130; 1999, 126).

Joonis 1. Postkaart Karula kirikust ja pastoraadist. (Muinsuskaitseameti arhiiv)

1922. a kirikuvisitatsiooni protokollis (EAA. f 1297, n1, s 323) on märgitud, et kirik ja hooned on keskmises seisukorras. Aastatega kirik siiski lagunes (katus hakkas sisse laskma) ning uue remondi võttis ette 1934. a ametisse astunud kirikuõpetaja Karl Kiisk. Remonditud kirik pühitseti uuesti 1936. aastal (Arh. mälestise pass, 1982; www.valgapraostkond.ee). 1944. a süütasid sakslased kiriku, mis nagu küünal maani maha põles (Merila-Lattik 2005, 205) ning on sellest ajast kuni tänaseni seisnud varemetes, aasta-aastalt järjest enam lagunedes. Tänapäeval on kiriku seisukord halb, püsti on vaid varisemisohtlikud seinad.

Kiriku keeruline saatus kajastub rahvapärimeses:

„Aga rahva kätte om jutt jäänu et nuh müürü mittu ja mittu kõrda omma sõatuld nännü ja suure-tükkü looti olev mittu kõrda säält akna mulgest läbi käünu, ja tedä olev ka mõtsa sisest löüvetud, üts kõrd olnu suur tamme puu altari ist üles kasunu.” (H III 30, 897–901 (1) < (1902))

Kirik oli jäänud unustusse ja selle varemed taasleitud metsa seest:

„Kus praegu Karula kirik seisab, säält olid vanasti suured metsad. Metsade seest leitud mõned kantsi ja müüri tükid ning hakatud sinna kirikut ehitama.” (ERM 147, 23)

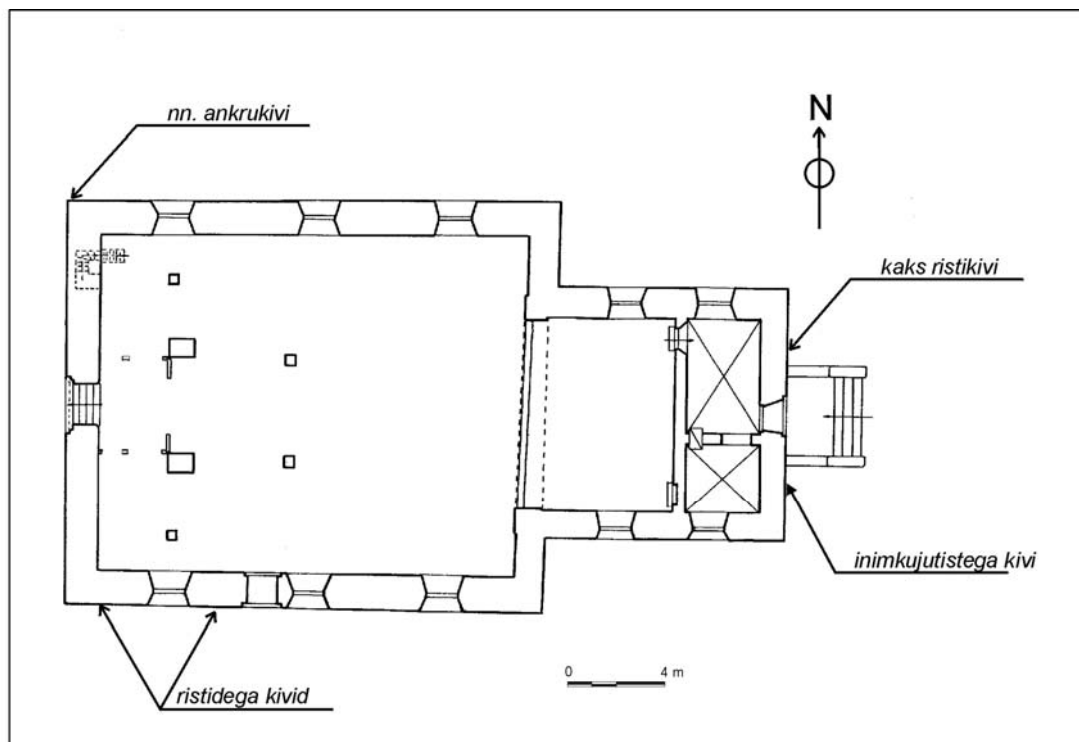
Rahvapärimes räägib väikesest katoliku kirikust metsa sees, mille asemele suurem ehitati:

„Ennem on Karulas olnud suur mets. Kus elanud palju karusid ja kutsuti Karulaaneks. Kui metsa lõikama on hakatud, siis on leitud metsa seest väike katoliku kirik. Ta on ümber ehitatud suuremaks praeguseks luteriusu kirikuks. Metsa järele on saanud ka kirikule nimi.” (ERA II 243, 456/7 (31) < (1939))

Karula kiriku kiviraiendite kirjeldus

Inimfiguurid

Inimfiguuridega kivi asub kiriku kooriosas, 19. sajandil sellesse raiutud ukse kõrval, hoone välisküljel (joonis 2, 3). Figuurid on täksitud kiriku seina müüritud maakivi pinnale, mille d on u 45 cm. Kivi asub tänapäevasest maapinnast u 1 m kõrgusel. Kiriku seinte vastu on kuhjunud rusukiht, mistõttu tänapäevane maapind on esialgsest kõrgem. Raiendi mõõtmed on u 20 x 25 cm ning see raiutud kivisse mõne millimeetri sügavuse, kuid kuni mitme sentimeetri laiuse joonisena. Kompositsioon koosneb kahest ebaproportsionaalsest osast. Figuuri ülemise, suurema osa moodustavad kaks omavahel kokkupuutuvat risti. Väiksema osa moodustavad kaks teravnurka, mis on nagu tagurpidi V-tähed, mis peaksid olema siis figuuride jalad. Need on tehtud peenema joonega kui ristide püstikriipsud. Joonis kujutab profiilis kahte ristikujulise kehaga inimfiguuri, kes hoiavad üksteisel käest kinni. Mõlemal figuuril on sarnane pea, mis on kujutatud kehast kahele poole laienevana. Mõlema figuuri käed lõppevad sarnaste kahepoolsete laienditega. Parempoolne figuur kujutab ilmselt suure kõhuga rasedat naist ning vasakpoolne meest, kelle puhul on rõhutatud peenist. Mõlemad figuurid lõppevad kehast ja kätest mõnevõrra peenemate jalgadega, kus on kujutatud ka labajalgu. Tulenevalt risti kujust on inimfiguuride kaelad ebaloomulikult pikad ja käed külgedele väljasirutatud. Jalad seevastu on kehaga võrreldes väga lühikesed.

Joonis 2. Kiviraiendite asukohad Karula kiriku plaanil. Alusplaan E. Saadre (EAA. 2100-18-50).

Joonis 3. Raiendid Karula kiriku koorihoone idaseina müürikividel. Uksest vasakul on inimfiguuridega kivi ja uksest paremal kaks ristidega kivi. (Fotod: M. Konsa)

Ristimärgid

Inimfiguuridega kivi pole ainus raiendit kandev kivi Karula kirikus. Kiriku välisseintes on mitmel krohvi alt paljandud kivil näha ristimärke. Meil oli võimalik tuvastada kaks ristimärkide kogumit (joonis 2). Neist arvukam paiknes kiriku pikihoone lõunaseina välisküljel (joonis 4), kus seitsmele kivile, mis jäid ukseportaali ja lääneseina vahele oli tehtud üks või mitu ristimärki. Ristimärkidega kivid paiknesid ühes-kahe reas, tänapäevasesest maapinnast u 120 cm kõrgusel. Lõunakülje kaheksas ristikivi oli teistest suurem ning paiknes kõrgel ukseportaali kohal lõunaseina müüris. Sellele oli raiutud kaks ristimärki.

Kiriku lääne- ja põhjaküljel riste ei ole. Küll on aga idaseinas lisaks inimfiguuridega kivile ka kaks ristiga kivi. Kui “paarikesega kivi” jääb ukse portaali lõunaküljele, siis ristidega kivid jäävad portaalist paremale (joonis 2, 3).

Ristidega kivid ei erinenud teistest kiriku seinas olnud kividest. Ristid olid tehtud 35-60 cm suurustele maakividele. Ristid ei olnud väga tugevad, vaid pigem nõrgalt sissetäksitud. Ristidest enamik oli võrdhaarsed kreeka risti tüüpi, kuid esines ka ladina riste. Ristide mõõtmed olid 10-19 cm. Teistest selgem oli üks ringiga ümbritsetud kreeka risti kujutis, mis paiknes kiriku lõunaseinas. Ringi läbimõõt oli 25 cm ja risti mõõtmed 17 x 19 cm, raiendi sügavus oli u 3 mm. Ringiga ümbritsetud kreeka või malta riste tehti kiriku seintele, piilaritele või altariplaadile kiriku sisseõnnistamisel. Selliseid pühitusriste tehti keskajal tavaliselt 12. Iga rist esindas ühte kaheteistkümnest apostlist (Seymour 2003, 257jj). Kuigi enamasti tehakse pühitusriste kiriku siseseintele, võib neid olla ka välisseintel. Nii näiteks on Tartu Jaani kiriku lõunaküljel ühe tellistest laotud tugipiilari seina müüritud maakivi, millel on ringi sees malta risti kujutis.

Üldiselt kasutatakse ristimärki pühitsuseks, õnnistuseks, mälestuseks või kaitseks kurja eest. Rahvapärimuse järgi on ristimärgid kividele tehtud sageli matuse- või hukkumiskoha tähistuseks (Kalda 2002, 196). Kagu-Eesti kultuuriruumis on matmiskombestiku osana tänaseni säilinud puudele ristide lõikamise traditsioon. Kalmistutee äärde puule tehtud ristil on tõrjemaagiline eesmärk – see hoiab surnut kodukäimast. Ristil on ka surnu mälestamise funktsioon ja ristipuu markeerib piiri, millest üle viiduna jätvad lähedased lahkunuga lõplikult hüvasti (Kõivupuu 2009, 55jj). Ristide tegemist kiriku välisseintele on teda tunduvalt vähem nagu ka andmeid nende võimaliku tähenduse kohta. Siiski on ka mõnede teiste Eesti kirikute välisseintel ristimärke. Näiteks on ristimärke tehtud kahele Viru-Nigula kiriku pikihoone paekivile. Arvukalt ristimärke on Kadrina kiriku portaalide väliskülgedel. Kadrina kirikuõpetaja andmetel on need ristid teinud leeriõnnistuse saanud leerilapsed. Ristimärgid Karula kiriku välisseinte kividel on ilmselt tehtud individuaalselt, kas siis õnnistuseks, mälestuseks või kaitseks. Oletamisi võiksid ristid kuuluda katolikuaegsesse traditsiooni, kuigi kindlaid pidepunkte nende ajaliseks määratlemiseks ei ole. Igal juhul on Karula kirikus ristide tegemise ajal olnud kivid krohvivabad. Võibolla tehti ristid aegadel, mil kirik seisis lagunenuks ja selles ei toimunud püsivaid jumalateenistusi. Üheks selliseks perioodiks oli Karula kiriku puhul 17. sajandi algus. Karula kiriku lõunaportaali kohal olev rist võis aga olla tehtud ehitamise või ehitustööde ajal.

Joonis 4. Ristikujutised Karula kiriku pikihoone lõunaseina müürikividel. (Foto: M. Konsa)

Nurgakivi

Lisaks inimfiguuridele ning ristimärkidele kannab kolmandat tüüpi kujundit kiriku loodeotsa nurgakivi. Sellesse on raiutud ring, mille sees on punkt (joonis 5). Rahvapärinus räägib ankrukivist Karula kiriku nurgas ning kujundit seostatakse muistendiga kiriku rajamistest meremeeste poolt. Kirjastaja ja luuletaja Anton Suurkask toob ära juba 1613. a visitatsiooniprotokollist tuntud legendi kiriku rajamisest merel tormi käest pääsenute poolt, millele aga lisab:

„Nüüd tahtnud ristiusulised kaupmehed oma sõna pidada ja lasknud vaestele paganausulistele ühe ruumika kiriku ehitada, mille nurga kivi pääle nad laeva ankru ja risti on raiunud ja rahvas näitab veel nüüdki seda ankurt, kuid ta pole aga mitte ankur, vaid niisugune [joonis] võrega ümbritsetud rist.” (H I 9, 670 (104) < Suurkask (1896-1898))

Seda kivi mainib ka Voldemar Songi (1902) oma Karula kiriku ehitamisest rääkivas jutus:

„Ja säääl om kah õdangu puul otsal, nulga kivi sisse põhja poole külle pääle laiva ankru rautud.” (H III 30, 897–901 (1) < V. Songi (1902))

Sarnaseid ringi ja punktiga kive on peetud piirikivideks (Kalda 2002, 195). On üsna tõenäoline, et kujutis on kivil olnud juba enne kiriku seina ladumist ning just seetõttu on kivi spetsiaalselt väljavalitud nurgakiviks.

Joonis 5. Karula kiriku pikihoone põhjakülg ja raiendiga kivi kiriku loodenurgas.
(Fotod: M. Konsa 2006)

Kiviraiendi “Karula kiriku paarike” stilistiline analüüs ja päritolu

Karula kiriku inimfiguuridega raiend on tekitanud assotsiatsiooni muinasaegsete kaljujoonistega. Ilma põhjalikuma analüüsita on see määratletud Eesti varaseimaks kaljujooniseks ning juba *raiutud* ka Eesti kunsti ajalukku (Maiste 2007, 15).

Nähtuse esmatasandi analüüs eeldab üldjuhul uuritava objekti paigutamist ajalisse ja ruumilisse konteksti, milleks on vajalik teada objekti vanust ja päritolu. Kaljujooniste dateerimine kujutab aga endast tõsist probleemi. Traditsiooniliselt on kasutatud selleks võrdlevat ja tüpoloogilist meetodit koos stiilianalüüsiga. Veeäärsete kaljude puhul on abiks kaljujooniste kõrguse võrdlemine andmetega veetaseme seisudest erinevatel ajaperioodidel. Kaljujooniseid ei saa vaadelda isoleeritult ülejäänud ajaloolisest kontekstist, mistõttu on oluline nende seos teiste arheoloogiliste muististega ja vastavus omaaegse ühiskonna kultuurikontekstiga (Helskog & Olsen 1995; Burenhult 2000, 123).

Karula kiriku inimfiguuride dateeringu ja päritolu määramist alustasime stiilianalüüsist: võrdlesime raiendi motiivi, üldkompositsiooni ja kujundi üksikelemente lähimaade kaljujoonistega. Kontekstuaalse analüüsiga üritasime välja selgitada, millisesse kultuurikonteksti uuritav objekt võiks kõige enam sobida. Analüüsile eelnevalt teeme aga lühikese sissejuhatuse Põhjala kaljukunsti.

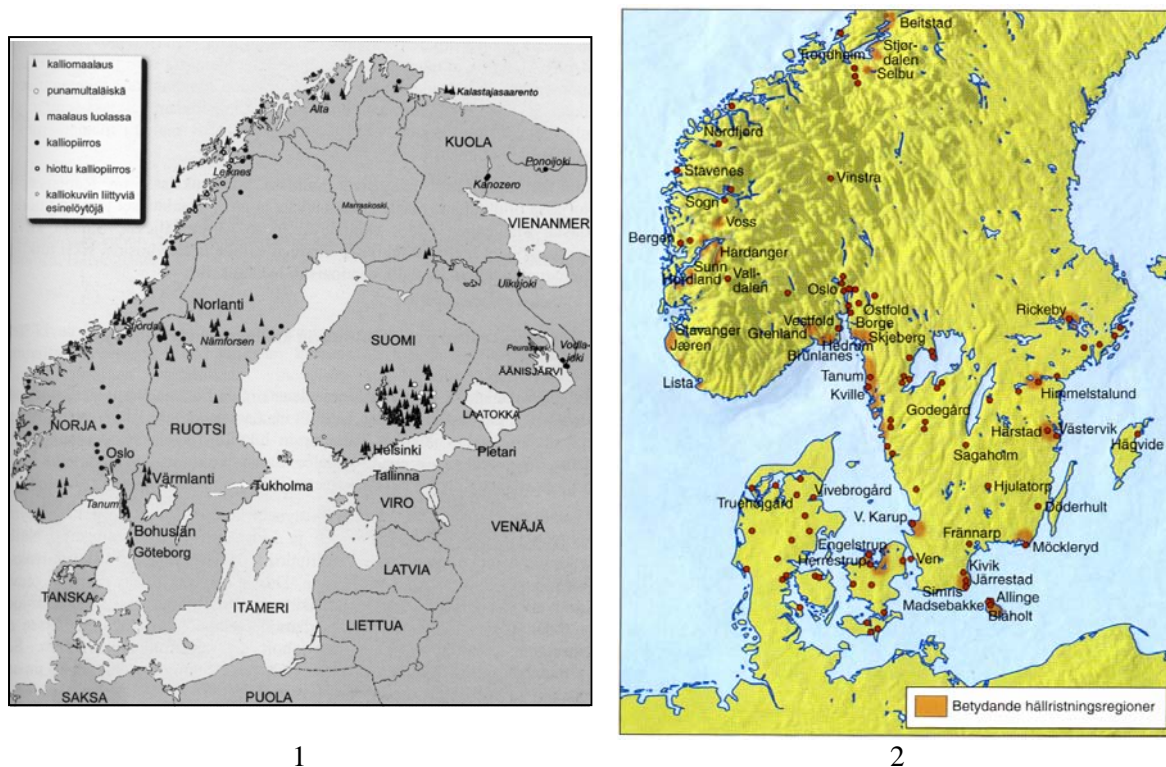
Kaljukunsti (*rock art*) ja kaljujooniste mõisted on eesti keeles veidi eksitavad, sest tegelikult mõistetakse selle all tunduvalt avaramat kunstinähtust kui ainult kalju pinda tehtud jooniseid. Kaljujooniste mõiste hõlmab igasugusele looduslikule kivipinnale maalitud (*paintings*) või süvendatud (*engarvings*) kujutisi. Sellest kitsama tähendusväljaga on mõiste *petroglüüf*, millega tähistatakse kivisse süvendatud, kuid tavaliselt suhteliselt madalaid kujutisi, mis võivad paikneda nii vertikaalsetel kui ka horisontaalsetel kivipindadel. Petroglüüfide hulgas saab omakorda valmistamistehnika alusel eristada raiendeid, uurendeid ja lihvindeid (Ernits 2002, 63).

Kaljukunst on ruumiliselt ja ajaliselt universaalne inimkultuuri nähtus, mis esineb paljudel ajaperioodidel ja kõigis maailmajagudes. Vanimad kaljumaalingud Euroopas pärinevad paleoliitikumist, nagu 31 000 eKr tehtud Chauvet koopamaalingud Prantsusmaal. Kuulsaimad paleoliitilised pannod asuvad Lascaux Prantsusmaal (15 000-10 000 eKr) ja Altamira koobastes (14 000 –12 000 eKr) Hispaanias. Põhja-Euroopas pärinevad vanimad kaljujoonised neoliitikumist 5000-4000 eKr. Teine kaljujooniste tegemise kõrge oli nooremal pronksiajal u 1000-500 eKr. Eestis on sellest perioodist kiviraiendite näitena säilinud arvukad lohukivid. Petroglüüfide suurepäraseks näideteks on rauaaegsed Gotlandi pildikivid (5.-12. saj) ja ruunikivid (10.-12. saj) Mandri-Rootis. Kaljukunsti alla liigitatakse ka paljandite või koobaste liivakivi pinda kraabitud joonistused. Läti vanimad liivakivijoonised pärinevad 13.-14. sajandist (Laima 2004). Eestis ei ole nii vanu kaljujooniseid teada, küll aga võib siinsetel paljanditel leida hulgaliselt tänapäevaseid eneseväljendusi.

Muinaeaegne kaljukunst Põhjas

Eestile lähedased muinaeaegse kaljukunsti leiukohad (joonis 6) asuvad Soomes, Loode-Venemaal Karjalas, Koola poolsaarel, Rootsisis ja Norras.

Joonis 6. Kaljujooniste levik Fennoskandias: 1- jahi- ja püügikultuuriga seotud joonised (Kivikäs 2004, 101), 2- maaviljelejate joonised (Burenhult 2000, joonis 115).

Soomest kaljusse tehtud raiendeid ei ole teada, küll aga on leitud punase ookruga kaljumaalinguid (Shumkin 1990, 54; Kivikäs 2002; Lahelma 2008, 147). Kokku on avastatud umbes 100 kaljumaalingu kohta. Reeglina on maalingud tehtud järvede kallaste ääres olevatele püstistele kaljudele. Veetaseme ajaliste muutuste arvestamine võimaldab dateerida kaljumaalingud ajavahemikku 5000-1500 eKr ning neid on seostatud neoliitilise kammkeraamika kultuuriga. Ühel kaljul kujutatud figuuride arv on väike, jäädes tavaliselt alla kümne. Motiivide arv on piiratud: põder, inimene ja paat erinevates kombinatsioonides, kalad, linnud, geomeetriselised motiivid, iseloomulikud on kämblajäljendid.

Karjala tuntumad kaljuraiendid on Äänisjärve idakaldal (Poikalainen 2004). Leiukoha avastas 1848. aastal Tartu Ülikooli geoloogiaprofessor Constantin Grewingk. Raiendid asuvad veepiiri lähedal horisontaalsetel kaljupindadel, mis jäävad kõik neemede ja neemikute tippudesse või rannalähedastele saartele. Neoliitilised kaljuraiendid on loodud 4200–2600 eKr. Motiividest on esindatud veelinnud (eriti luigid), kalad, põder. Vähemal määral esineb paadi- ja inimese kujutisi ning need paistavad silma suure mitmekesisuse poolest. Äänisjärve raiendid on tehtud kaljupinda kiviriistaga täksides. Raiendid on üsna madalad, kõigest 1-3 mm sügavad, kuid hoolikalt tehtud. Kujutised on erinevates mõõtmetes. Veidi üle poole on

väiksemad kui 25 cm, vähem on 25-50 cm suuruseid. Suurim luige kujutis on 4,1 m pikk. Mõned üksikud taevakehamärgid on 5 cm suurused (Poikalainen 2004, 14).

Teine kaljujooniste leiukoht Ida-Karjalas avastati 1926. a Valge mere ranniku lähedal Uiku (Vogi) jõe alamjooksu kaldail (Põllu 1990). Seal on teada umbes 2000 joonist kümnekonnast leiukohast, mis paiknevad 2 km alal piki jõesängi. Kaljujooniseid iseloomustab mereline temaatika (paadid, vaalad) ning jutustavate stseenide rohkus, kus aja kulgu esitatakse jälgede abil. Rohkesti leidub inimfiguure, põtru ja veelinde. Uikujõe peroglüüfid dateeritakse Äänisjärve kaljujoonistega samasse ajavahemikku (Poikalainen 1999).

Koola poolsaarel avastati esimesed kaljujoonised 1973. aastal ja nüüdseks on seal teada kolm leiukohta, mille hulgas on nii raiendeid kui ka maalinguid (Shumkin 1990, 55jj; Poikalainen 2004, 6). Esindatud on nii zoo- kui ka antropomorfsed motiivid. Tuntavad on tugevad temaatilised seosed Karjala, Soome ja Põhja-Norra kaljukunstiga (Poikalainen 1999).

Skandinaavia kaljujooniseid on oma teostuse ja sisu järgi jaotatud kahte suurde rühma: püügimajanduslikule ühiskonnale iseloomulikud nn jahijoonised ja pronksiaegsed maaviljelejate joonised (Burenhult 2000, 123jj). Skandinaavia kaljujoonistel on suur sarnasus megaliitilise traditsiooniga mujal Lääne-Euroopas.

Jahijoonistel kujutati mitmesuguseid jahiloomi, nagu põder, põhjapõder, hirv, vähem esineb linde ja kalu, hülgeid, kujutatud on ka inimesi ja paate. Suured, naturalistlikult kujutatud loomapildid kuuluvad kivieaga, samas kui väikesed ja skemaatilised kujutised arvatakse olevat pärit pronksiajast. Kogu Põhja- ja Kesk-Euroopa suurim kaljujooniste piirkond asub Nämforsenis (Ångermanland, Põhja-Rootsi). Teine suur kompleks asub Altas Põhja-Norras. Jahijoonised on eeskätt levinud Kesk- ja Põhja-Skandinaavias, kuigi viimastel aastatel on leitud mõned ka lõunapoolsest Skandinaaviast. Üldiselt domineerivad Lõuna- ja Kesk-Skandinaavias siiski nn maaharijate joonised, mille motiivistik on hästi varieeruv, enamasti viljakusekultusele osutava rituaalse või seksuaalse sisuga. Maaharijate joonistustes on kesksel kohal viljakusekultus oma väga erinevates väljendustes. Need joonised on dateeritud pronksiaega, u 1000 eKr (Burenhult 2000, Lang 2005).

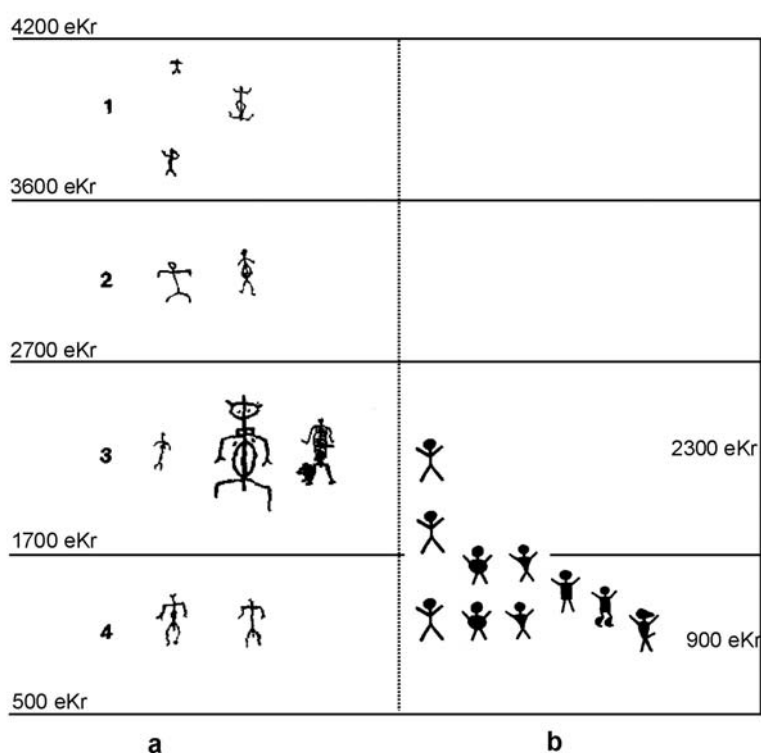
Inimkujutised Põhjala kaljujoonistel

Inimfiguurid moodustavad Äänisjärve kaljujoonistest 7%. Sealseid inimlaadseid figuure iseloomustab sageli tantsupoos, hübriidsus loomade või lindudega ja rõhutatud säärelihased (Poikalainen 2004). Soome kaljumaalingutel on inimfiguurid visandatud seevastu lihtsate joontega eestvaates ja ebasümmeetriliste konksus põlvedega. Sageli on nad nn palmikujulised – suure peaga, langetatud käte ja kõrgete õlgadega (Kivikäs 2002, 141). Skandinaavia antropomorfsed figuurid on üldiselt skemaatilised ja stereotüüpsed (joonis 7). Väga sageli on inimesi kujutatud otsevaates, sirgete jalgadega ja ülestõstetud kätega (Shumkin 1990). Profiilis kujutatud inimesed moodustavad omaette kogumi. Vanemate leiukohtade ülaosades sellised kujutised puutuvad (Shumkin 1990, 54; Kivikäs 2002, 144jj). Elulised stseenid tseremooniatest koos pasunapuhujate, saltöhüppajate, armastajapaaride jms ilmuvad Skandinaavia kaljukunsti peajasjalikult alles nooremal pronksiajal. Sama

kehtib ka falloste ja kilpidega meestepiltide kohta, mis kujutavad mingeid rituaalseid võitlusi, ning samuti mitmesuguste tseremooniategelaste kohta, kes oma kultustoimingute läbiviimisel on maskeeritud erinevat sorti linnumaskidega. Kõige suurem inimfiguuride kontsentratsioon Põhja-Euroopas on Lääne-Rootsi Bohuslän maakonna kaljujoonistel (Burenhult 2000).

Sageli on kaljujoonistel kujutatud inimeste sugupoolt raske määrata. Enamasti on võimalik ainult öelda, kas figuur on falloosega või mitte. Figuure naiste sootunnustega, milleks peetakse pikki juukseid ja ringi kujutist, on üsna vähe. Naised on üldiselt kaljukunstis nähtamatud. Soolisuse lähtekohast on kaljukunstis eristatavad eeskätt “mehised, viljakad” mehed ja sooliselt eristamatud ülejäänud, kes võivad olla nii mehed kui ka naised (Yates 2000, 177).

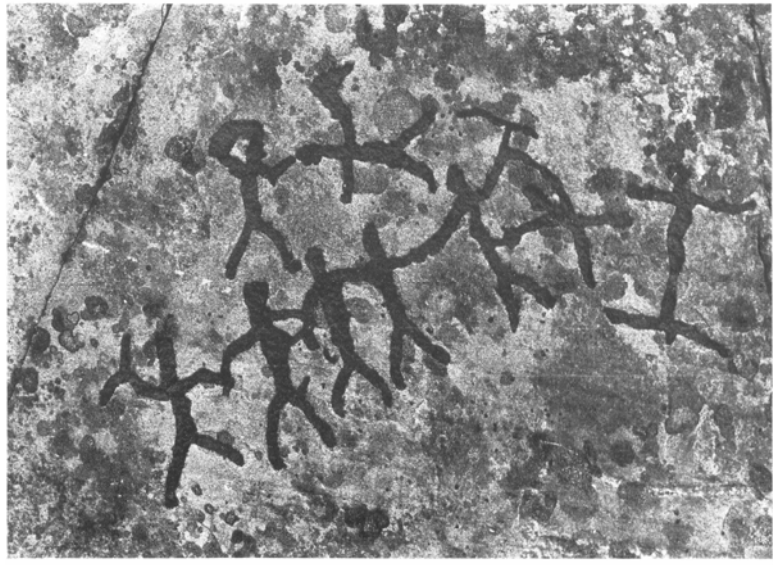
Joonis 7. Iseloomulikimate inimfiguuritüüpide ajaline esinemine. a – Põhja-Norra Alta kaljujoonistel (Helskog 1988, 32); b – Lõuna-Skandinaavia kaljujoonistel (Burenhult 2000, joon 131 järgi).

Karula kiriku inimfiguuride kompositsioon, temaatika ja stiil

a) Kompositsioon: kõrvuti asetsevad ja profiilis kujutatud figuurid, mille käed on ühendatud.

Karula paarikese kompositsioonis võib teatavat sarnasust leida tantsu või protsessiooni kujutavas Alta kaljujoonises (joonis 8). Profiilis kujutatud ja ühendatud kätega inimfiguuride kompositsioon on osa Põhja-Norra Alta Bergheimi I pannost, mille kujundid on rannasiirde kronoloogia järgi dateeritud 4200-3600 eKr (Helskog 1988, 77). Nende kehad on sirged, kuid käed kajastavad liikumist. Üldiselt on

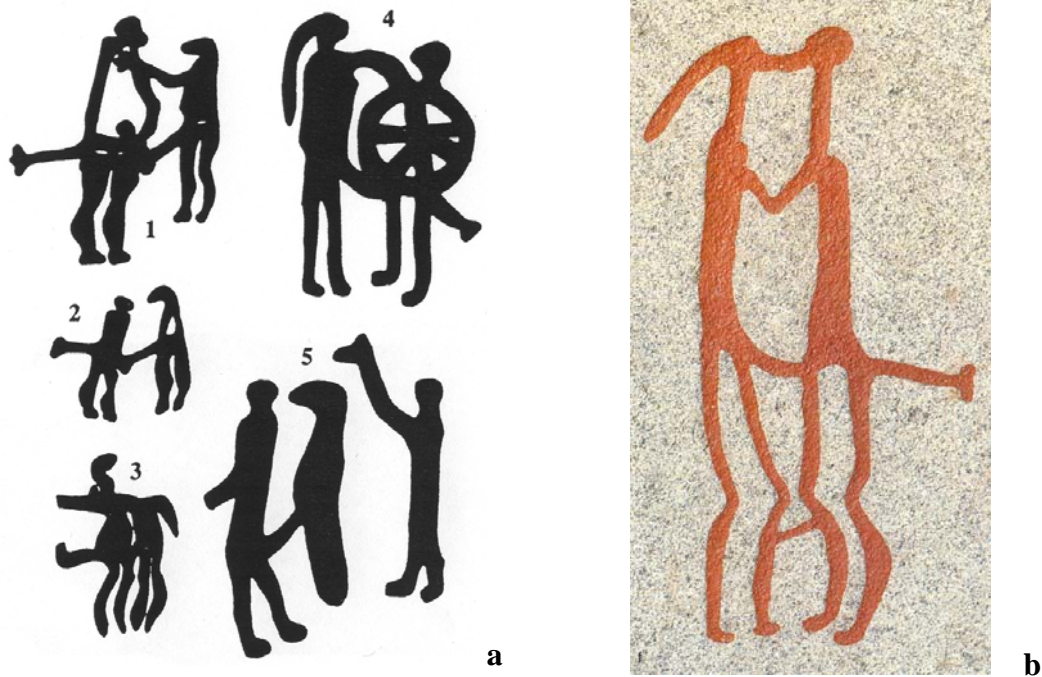
kaljukunstile iseloomulik, et profiilis inimesed on kujutatud tegevuses. Külgvaateline kujutusviis sobib eriti hästi rühmade, sündmuste ja liikumise edasiandmiseks (Kivikäs 2002, 146). Karula figuurid on aga staatilised, nende kehad ja käed pulksirged.

Joonis 8. Üheksa inimest (mehed ja naised) kujutatud tantsimas või protsessioonis. Alta Bergheim I 4200-3600 eKr. (Helskog 1988, 77).

b) Teematika: rase naine ja armastajapaarid

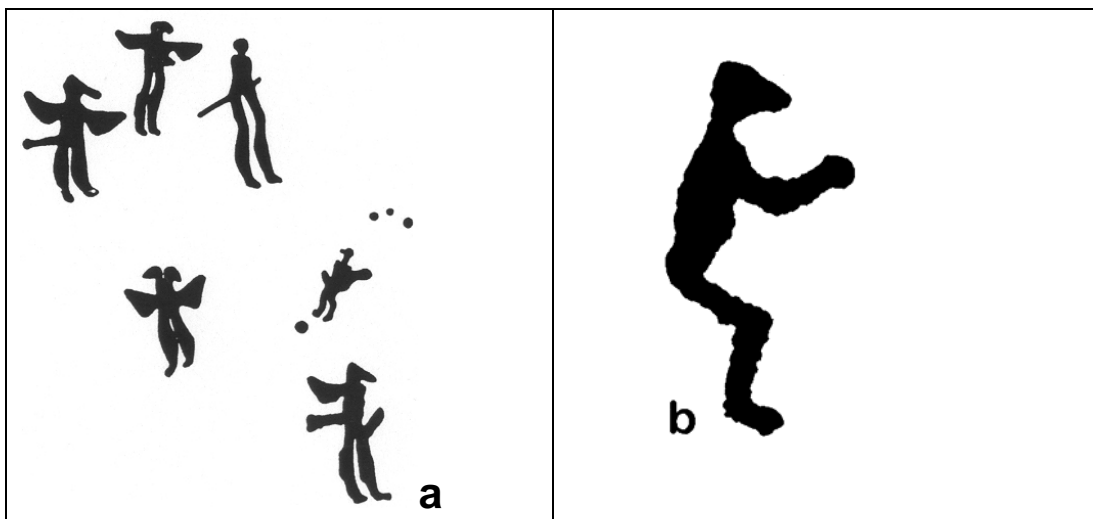
Üksikute falloosega kujude kõrval ei ole Äänisjärve ega ka läänepoolsete kaljujooniste rühmast teada rasedaid figuure. Abielutematika laiemas mõttes on Skandinaavia kaljukunstis aga esindatud küll. Tuntuim on Vitlycke pulmatseremoonia kujutis, kuid nn armastajapaaride (või abielupaaride) kujutisi on teisigi, nt Rootsi Tanumi pronksiaegsete kaljujooniste hulgas (Yates 2000, 180–181). Neile on iseloomulik, et profiilis olevad figuurid on kujutatud nägudega üksteise suunas ja figuurid on omavahel ühendatud suguorganite kohalt ning lisaks võivad olla ühendatud käed õlgade kohal (joonis 9). Karula figuurid ei asetse nägudega vastastikku, vaid ühes suunas ning neil puudub omavaheline ühendus suguorganite kohal. Karula kiriku raiend ei sarnane ühegi teadaoleva abieluteemalise kaljukunsti kompositsiooniga.

Joonis 9. Armastajapaaride kujutisi Skandinaavia kaljukunstis. a – (Yates 2000, 181), b – Tanumi paar (Burenhult 2000, 139).

c) Kehaosade kujutamine

Karula mõlema figuuri pead meenutavad natuke nn linnupeadega inimfigure, milliseid on kujutatud nii Äänisjärve kui ka Skandinaavia joonistel (joonis 10). Neil figuuridel on pea kujutatud laiendiga vaid ühele poole (kujutades nokka). Karula raiendi figuuridel on pea aga kahele poole laienev, mis sarnaneb pigem mõnede ristkujutiste otstes olevale laiendile. Siiski esineb Skandinaavia kaljukunstis ka kahepoolse pea pro noka laiendiga figure, kuid sellisel juhul on ka figuur ise kahepealine (joonis 10:a). Lisaks on Skandinaavia nokaga lindinimeste kujutisele iseloomulik käte asemel tiibade kujutamine (vt nt Yates 2000, 192). Lindinimeste kujutisi on enamasti tõlgendatud kui šamanistlike rituaalide kajastusi.

Joonis 10. Lindinimeste kujutisi. a – Skandinaavia lindinimesed (Yates 2000, 192), b – Äänisjärve linnupeaga inimfiguur (Poikalainen 2004, joon 22:b).

Kaljujooniste stiili kohta on ebaharilik see viis, kuidas on Karula figuuridel kujutatud labakäsi. Need meenutavad peasarnaseid laiendeid. Karula figuuride jalad eristuvad kujutamiski viisi poolest silmatorkavalt ülejäänud kehast. Need ei jälgi figuuride sirget kehastiili. Jalad on kaardus ja kehaga võrreldes ebaoproportsionaalselt lühikesed. Samuti on need kujutatud kitsama joonega kui käed ja keha.

Karula figuuride juures torkab silma figuuride range geomeetria, mis annab nendele jäiga ja staatilise ilme. Silmatorkav on kehade ristisarnane kuju. Võrreldes Skandinaavia ja Äänisjärve jooniste kehadega, mis on enamast sakiliste servadega ja lainelised, on Karula figuuride kehad on liiga sirged. Põhjala kaljujoonistel on inimkehi kujutatud pigem naturalistlikes poosides ja reeglina tegutsemas. Külgvaates joonistel on väljatoodud seljakumerus, tagumik, põlved on enamasti kõverdatud.

Kontekstuaalne analüüs

Esimeseks hüpoteesiks võtame oletuse, et Karula inimfiguurid on tehtud muinasajal. Figuuride linnupeade ja armastajapaari temaatika poolest sarnaneb raiend pigem Lõuna-Skandinaavia pronksiaegsete maaharijate kaljukunstiga kui kiviaegsete jahijoonistega. Seni on Eesti ainsateks pronksiaegse kivikunsti näideteks lohukivid ning Eestis puudub Skandinaavia sarnane pronksiaegne figuraalkunsti traditsioon. Eestis oleks tegemist erandliku ja kohaliku kultuurikonteksti mitte sobiva nähtusega. Teoreetilisel tasandil ei ole välistatud, et joonise tegi Skandinaaviast pärit raidur või kivi on imporditud Skandinaaviast. Kuid sellisel juhul eeldaks kivi paiknemist ranniku-Eestis, millel olid pronksiajal sidemed Skandinaaviaga. Eesti kontekstis võiks selline figuraalkunsti nähtus pigem sobida kiviaega. Eestist on leitud neoliitikumist pärinevaid loomakujukesed ja inimnäokujutisi. Häirivaks asjaoluks on sealjuures aga kiviraiendi asukoht. Võttes arvesse Põhjala analooge, peaksid kaljujoonised olema seotud neoliitilise asustusega ning paiknema liikumisteede ja eeskätt veeteede ääres (Sepänmaa 2007). Eestis vastaksid kõige paremini neile tingimustele paljandid Lõuna-Eesti jõgede (Piusa, Ahja) ääres, kust aga pole muinasaegseid jooniseid leitud.

Niisiis võime teha järelduse, et lähemalt süvenemata paistab Karula figuur tõesti välja Äänisjärve või Skandinaavia muinasaja kaljujoonise moodi. Teema, kompositsioon, positsioon, üksikud kehaosad on mingil moel ja eraldi võttes esindatud kaljukunstis. Analooge võib leida erinevatest Skandinaavia osadest ning erinevatest perioodidest. Tervikuna ja detailides täpsed analoogid aga puuduvad. Meie arvates ei võimalda Karula kiriku raiendile iseloomulikud erijooned seda seostada teiste seni teadaolevate kiviraienditega ning vähemalt praegu puudub ruumiline ja ajaline kontekst, kuhu seda oleks võimalik stiililiselt paigutada. Küsitav on ka võimalus, et selliseid figuure kandev kivi müüritakse ehitamisel kiriku kooriseina. Palju tõenäolisem tundub, et Karula inimkujutised on tehtud juba kirikuseinas olevasse kivisse.

Järgmiseks hüpoteesiks on oletus, et Karula joonis ongi kivile raiutud näiteks mingi viljakusmaagia(?) kontekstis. Eesti kirikute/kabelitega seonduvalt on teada rahvapärimest, mis viitab nii kesk- kui uusajal viljakusmaagilistele toimingutele. Näiteks Maarja kabel Viru-Nigulas:

„[---] Aga mis awalikult päewaajal ei wõinud sündida, seda tehti öösel, et palja põlwede peal kabeli ümber roomati, ehk kolmkorda ümber käidi, kus jumalakartmata kerjajatele, kes seal istusiwad, leiba ja raha jagati, wäikseid lapsi ehk laste särkisid ohwerdati, abi otsiti, wahaküünlaid põletati ja kes enesele tütarit ehk poega soowis, selle tarwis oliwad wahast nukud tehtud, mis siis kuradile ohwerdati.” (Jung 1910, 122).

Seega võiks ka Karula figuuri interpreteerida kui viljakusmaagilist kujutist. See seletaks ka Karula figuuride „stiilitust“, kuna esindabki vaid ühekordset akti, mitte kestvat traditsiooni.

Järgmine tõenäoline võimalus „Karula kiriku paarikese“ interpretatsioonis oleks, et kujutis on sündinud mitmeetapiliselt. Inimfiguuride ülaosad on väga ristikujutiste sarnased ning ka inimfiguuridega kivi on samal kõrgusel teiste kiriku idaseina ristikividega. Seega võis algselt olla tegemist olnud ristimärke kandva kiviga, milliseid on Karula kirikus teisigi. Ristide tõenäoline tegemise aeg on 15. saj II pool - 17. saj algus. Igal juhul on ristid tehtud enne koori seina ukseava raiumist 19. sajandil. Seejärel on kujutist täiendatud ning risti alla on hiljem täksitud sisse jalad ning ühe figuuri kõht ja teise peenis. Samuti võib sel juhul olla päid, eriti peade paremat poolt, olla muudetud, et need sarnaneksid „linnupeadele“. Juhul kui selline interpretatsioon vastab tegelikkusele, siis kerkib ülesse küsimus: kes ja millal joonist muutis. Vahest oli joonise muutja juba tuttav neoliitiliste kaljujoonistega, kuna vastasel juhul poleks olnud tarvidust hakata kujundama „linnupäid“ ning joonise mõtte oleks saanud edasi anda ka jalgade ja kõhu/peenise kujutamise. Selle variandi juures tuleb arvesse võtta perioode, mil kirik oli rohkem või vähem lagunenu ning selle idasein krohvivaba. On vähe usutav, et selline täiendus toimus enne suuri ümberehitusi 19. sajandi kolmekümnendatel, pigem võiks arvata, et ristide ümberkujundamine inimfiguurideks toimus millalgi pärast II maailmasõda.

Kokkuvõte

Karula figuuridega kiviraiendi päritolu kohta on võimalik püstitada mitu erinevat hüpoteesi. Lühidalt esitatuna on need järgnevad:

a) joonis on tehtud looduslikku kivisse millalgi enne kiriku ehitamist. Raiendiga kivi on asetatud ehitamisel kiriku seinale (neoliitikum – 15. saj II p).

b) joonis on tehtud kiriku seinale olnud kivisse ning valmisraiutud üheaegselt viljakuskultuslikul eesmärgil (15. saj II p – 19. saj).

c) joonis on tehtud kiriku seinale olnud kivisse, kuid raiutud mitmel etapil. Esmalt on kivisse raiutud ristid, mida hiljem on täiendustega muudetud inimkujutisteks (ristid 15. saj II pool-17. saj; ristide täiendamine 1830ndad või 1944-2004).

Ebatõenäoliseks peame võimalust, et joonis oli kivile raiutud enne kiriku ehitamist ning et see oli kirikuseinal ehitamise ajal eksponeeritud. Kõige tõenäolisemaks peame varianti c. Kahjuks ei võimalda aga praegune uurimisseis määrata raiendi täpset dateeringut ja selle valmistamise eesmärki.

Kuigi meie arvates ei ole Karula kiriku inimfiguure kujutava raiendi puhul tegemist Eesti vanima kaljujoonisega, on Karula kirik ometigi oma kiviraiendite – ankrukivi ja ristikivide poolest tähelepanuväärne. Neist kujutis nn ankrukivil võib olla isegi muinasaegne, ristikujutised on tõenäoliselt keskaegsed. Kurioosumina on ka inimfiguurid tähelepanuväärsed. Seda kõike ja kiriku arhitektuuriväärtust arvesse võttes soovime juhtida tähelepanu Karula kiriku äärmiselt halvale seisukorrale. Kiriku müüride konserveerimine on hädavajalik, vastasel korral hävivad need täielikult.

Kasutatud allikad ja kirjandus

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv Tartus

EAA. 1297-1-323. Karula Evangeeliumi Luteriusu Püha Maarja kirik. Protokoll. Karula kirikukatsumine 21. ja 22. oktoobril 1922. aastal. (F 1297 – EELK Karula kogudus)

EAA. 2100-18-50. Kolm joonestust Karula kirikust. Autor E. Saadre. Põhiplaan, läbilõige, külgvaade. Valgamaa kirikute ja kloostrite plaanid. (F 2100 – Eesti Vabariigi Tartu Ülikool; Kunstiajaloo kabinet)

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi Õpetatud Eesti Seltsi materjalid (KM EKLA ÕES MA)

Eesti Rahvaluulearhiiv Tartus

ERA II 243, 456/7 (31) < Karula kih., Karula v., Lilleoru t. – Leontiine Turm < Peeter Nõo, 55. a. (1939)

Eesti Kirjandusmuuseumi J. Hurda rahvaluulekogu Tartus

H III 30, 897–901 (1) < Karula – Voldemar Songi (1902)

Eesti Rahva Muuseum Tartus

ERM 147, 23 < Karula khk, Karula v, Konnumäe t. – W. Haas < Juhan Klasmann, 67. a.

Eesti Riigiarhiivi Muinsuskaitseameti arhiiv Tallinnas

Buldas, V. 1971. Karula kiriku varemete esialgne tehniline ülevaatus. ERA T-76.1.1218. (P-1362)

Arhitektuurimälestiste pass nr 532. Toimik 201/287. ENSV Ehituskomitee arhitektuurimälestiste kaitse inspektsioon.

Kaitsekohustis 1. aug 1973. nr 538

Riigi kaitse all oleva kinnismälestise kaitsekohustuse teatis. 04.09.2006, nr 4976. Karula kiriku varemed, reg nr 23144.

Kasutatud kirjandus

Alttoa, Kaur 1995. Lõuna-Eesti arhitektuur 15. saj. – 16. saj. I poolel. Magistritöö. TÜ filosoofiateaduskonna kunstiajaloo õppetool. Tartu. (*TÜ raamatukogu*)

Alttoa, Kaur 1999. Karula Maarja kirik. – Raam, V. (toim). Eesti arhitektuur, 4. Tallinn: Valgus, 126–127.

Bunge, F. A. von (koost) 1842. Protocoll der Catholischen Kirchenvisitation in Livland vom Jahre 1613. – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Dorpat, Bd. I, 23–77.

- Burenhult, Göran (ed.) 2000.** Arkeologi i Norden. Natur och Kultur, 2. Stockholm.
- Ernits, Enn 2002.** Soome-ugri muinasteid mõistest ja taieid liigitamisest. – Mäetagused, 17/18, 57-76.
- Helskog, Knut 1988.** Helleristningene i Alta. Spor etter ritualer og dagligliv i Finnmarks forhistorie. Alta: Alta Museum.
- Helskog, Knut, Olsen, Björnar 1995.** Introduction. – Perceiving Rock Art: Social and Political Perspectives. The Alta Conference on Rock Art. Oslo: Novus forlag. The Institute for Comparative Research in Human Culture, 17–20.
- Jung, Jaan 1910.** Muinasaja teadus eestlaste maalt, III. Kohalised muinasaja kirjeldused Tallinnamaalt. Eesti Kirjanduse Seltsi Toimetused, IV. Tallinn.
- Kalda, Mare 2002.** Märkidega kivid ja peidetud varandused. – Mäetagused, 17/18, 194–211.
- Kenkman (Kenkmaa), Rudolf 1932.** Karula kihelkonna ajalugu. Koolid. Mõisad. Kirikud, palvemajad, kalmistud. – Tammekann, A. Luha, Al., Kant, E. (toim). Valgamaa. Eesti. Maadeteaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus, V. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 366–391.
- Kivikäs, Pekka 2002.** Soome kaljumaalingud. – Mäetagused, 17/18, 130–152.
- Kivikäs, Pekka 2004.** Ruotsin ppyntikulttuurin kalliokuvat suomalaisin silmin. – Aurinkopeura, 2, 101–119.
- Kraut, Ants 2007.** Tundmatu otstarbega kiviriist Hiiumaalt. – Horisont, 2, 30–31.
- Kõivupuu, Marju 2009.** Hinged puhkavad puudes. Huma.
- Lahelma, Antti 2008.** A Touch of Red. Archaeological and Ethnographic Approaches to Interpreting Finnish Rock Paintings. Iskos, 15.
- Laime, Sandis 2004.** Traces of Rituals in Latvian Rock Carvings. – Kaksikymmentä vuotta muinaistaiteen parissa. Kabli III konferenssin 25.-27.06.2003 esitelmä. Aurinkopeura 2. Suomen muinaistaideseuran julkaisuja. Tartu, 47–66.
- Lang, Valter 2005.** Skandinaavia pronksiaeg. Õppematerjal. Tartu. (TÜ arheoloogia arhiiv)
- Maiste, Juhan 2007.** Eesti kunsti lugu. Tallinn: Varrak.
- Merila-Lattik, Helbe 2005.** Karm ja kaunis Karula. Elust, olust ja inimestest muinasajast tänapäevani. 2., parandatud ja täiendatud trükk. Tartu: Eesti Folkloori Instituut.
- Poikalainen, Väino 1999.** Muistsed uskumused ja muinasteid. <http://www.eau.ee/~rahko/pohjala.html>
- Poikalainen, Väino 2004.** Rock Art of Lake Onega. Tartu.
- Põllu, Kaljo 1990.** Kas tähekaart Karjala kaljujoonistel? – Horisont, 8, 18-24.
- Seymour, William Wood 2003.** The Cross in Tradition, History and Art. Kessinger Publishing.
- Sepänmaa, Timo 2007.** Kalliomaalausten topografiaa. – Aurinkopeura, III. Suomen Muinaistaideseura RY. Helsinki, 105–122.
- Shumkin, V. Ya. 1990.** The rock art of Russian Lappland. – Fennoscandia archaeologica, VII, 53–67.
- Yates, Tim 2000 [1990].** Archaeology through the looking-glass. – Thomas, J. (ed). Interpretive archaeology. A reader. London; New York: Leicester University Press, 158–196.